

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

آیین شهرداری
در قرن هفتم هجری

ناشر برگزیده
هفدهمین، بیستمین، بیست و دومین،
بیست و سومین و بیست و چهارمین
نمایشگاه بین المللی کتاب تهران

محمد بن احمد بن قُرَشِي (ابن إِخْوَه)

آیین شهرداری در قرن هفتم هجری

ترجمة مَعَالِمُ الْقُرْبَةِ فِي احكام الْحِسْبَةِ

مترجم
جعفر شعار

۱۳۹۴

سرشناسه	: ابن اخوه، محمد بن محمد، ۶۴۸ - ۷۲۹ ق.
عنوان قراردادی	: معالم القرية فی احکام الحسبة. فارسی
عنوان و نام پدیدآور	: آیین شهرداری در قرن هفتم هجری (معالم القرية فی احکام الحسبة) / نویسنده: محمد بن احمد بن قرشی (ابن اخوه)؛ مترجم: جعفر شعار.
وضعیت ویراست	: [ویراست ۲].
مشخصات نشر	: تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷.
مشخصات ظاهری	: دوازده [۲۶۹] ص.
فروست	: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی؛ ۲۱۵.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۱۲۱-۴۹۵-۰
یادداشت	: ص.ع. لاتینی شده: Ibn Ihtwah. Ayin-i shahrdari...
یادداشت	: چاپ چهارم: ۱۳۹۴ (قیما).
یادداشت	: کتابنامه: ص. [۲۶۹]؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع	: حسب
شناسه افزوده	: شعار، جعفر، ۱۳۰۴ - ۱۳۸۰، مترجم
شناسه افزوده	: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۶۷ ۲۷۰۴۱ الف/۱۹۶/۸ BP
رده‌بندی دیویی	: ۲۹۷/۳۷۷۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۶۸-۲۸۰ م

آیین شهرداری در قرن هفتم هجری

ترجمه معالم القرية فی احکام الحسبة

نویسنده: محمد بن احمد بن قرشی (ابن اخوه)

مترجم: جعفر شعار

چاپ نخست: ۱۳۴۷

چاپ چهارم: ۱۳۹۴

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

حروفچینی و آماده‌سازی: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر علمی و فرهنگی کتیبه

حق چاپ محفوظ است.

شرکت انتشارات
علمی و فرهنگی

اداره مرکزی: خیابان نلسون ماندلا (افریقا)، چهارراه حقانی (جهان کودک)، کوچه کمان، پلاک ۲۵؛

کدپستی: ۱۵۱۸۷۳۶۳۱۳؛ صندوق پستی: ۹۶۴۷ - ۱۵۸۷۵؛ تلفن: ۷۰ - ۸۷۷۴۵۶۹؛ فکس: ۸۷۷۴۵۷۲

آدرس اینترنتی: www.elmifarahangi.ir info@elmifarahangi.ir

مرکز پخش: شرکت بازرگانی کتاب گستر، خیابان افریقا، بین بلوار ناهید و گلشهر، کوچه گلفام،

پلاک ۷۲؛ کدپستی: ۱۹۱۵۶۷۳۴۸۳؛ تلفن: ۴۳ - ۲۲۰۲۴۱۴۰؛ تلفکس: ۲۲۰۵۰۳۲۶

آدرس اینترنتی: www.ketabgostar.com info@ketabgostar.com

فروشگاه یک: خیابان انقلاب، روبه‌روی در اصلی دانشگاه تهران؛ تلفن: ۶۶۴۰۰۷۸۶

فروشگاه دو: میدان هفت تیر، خیابان کریمخان زند، بین قائم مقام فراهانی و خردمند، پلاک ۱۳

تلفن: ۸۸۳۴۳۸۰۶-۷

فهرست مطالب

۱	یادداشتی بر چاپ سوم
۳	مقدمه مترجم
	کتابهای دیگر (۶)، متن عربی و ترجمه انگلیسی (۷)، مأخذ (۸)، لغات فارسی (۹)، یادداشتها (۱۰).
۱۲	نشانه‌های اختصاری
۱۳	دیدگاهها درباره حسبت و معرفی کتب حسبت
۴۳	مقدمه
	یادداشتها (۴۷).
۴۸	۱. در شرایط حسبت و صفت محتسب
	فرق قضا و حسبت (۵۰)، وظایف محتسب (۵۲)، شروط محتسب (۵۳)، یادداشتها (۵۵).
۵۶	۲. در امر به معروف و نهی از منکر
	اقسام امر به معروف (۶۳)، یادداشتها (۶۶).
۶۸	۳. در حسبت بر ابزارهای حرام و شراب
	ابزار لهو و لعب و بازیهای حرام (۶۹)، یادداشتها (۷۰).
۷۱	۴. در حسبت بر اهل ذمه

- جزیه (۷۶)، یادداشتها (۷۶).
- ۷۸ ۵. در حسبت بر اولیای مردگان
یادداشتها (۸۰).
- ۸۱ ۶. در معاملات ناروا
تعیین بهای کالا (۸۴)، احتکار (۸۵)، پیشواز کردن قافله برای خرید
کالا (۸۶)، ربا (۸۶)، داد و ستد اطعمه (۸۷)، ترویج مسکوک قلب و
حرمت آن (۸۸)، ستودن کالا (۸۸)، اجاره (۸۹)، شرکت (۹۰)،
یادداشتها (۹۰).
- ۹۲ ۷. در بیان چیزهایی که بر مردان حرام است
یادداشتها (۹۳).
- ۹۴ ۸. در حسبت بر کارهای ناشایسته بازاریان
وظایف میزم کشان و ستورداران (۹۵)، یادداشتها (۹۶).
- ۹۷ ۹. در بیان اندازه قنطار و رطل و مثقال و درهم
مثقال (۹۸)، ضرب درهم (۹۹)، یادداشتها (۹۹).
- ۱۰۱ ۱۰. در شناختن ترازو و پیمانه و ذراع
قپان قیطی (۱۰۲)، وزنه های ترازو (۱۰۲)، نظارت محتسب بر
وزنه ها (۱۰۳)، پیمانه ها (۱۰۳)، ذراع و انواع آن (۱۰۴)،
یادداشتها (۱۰۵).
- ۱۰۷ ۱۱. در حسبت بر علافان و آسیابانان
آرد خانگی (۱۰۸)، یادداشتها (۱۰۹).
- ۱۱۰ ۱۲. در حسبت بر نان پزان و نانوایان
نان پز خانگی (۱۱۱)، یادداشتها (۱۱۱).
- ۱۱۲ ۱۳. در حسبت بر بریانگران
کباب فروش (۱۱۳)، یادداشتها (۱۱۳).
- ۱۱۵ ۱۴. در حسبت بر لُکانه پزان
یادداشتها (۱۱۶).
- ۱۱۷ ۱۵. در حسبت بر جگر پزان و بوار دیان
بوار دیان (۱۱۷)، یادداشتها (۱۱۸).
- ۱۲۰ ۱۶. در حسبت بر سلاخان

	قصایان (۱۲۱)، حیوانات حلال گوشت و حرام گوشت (۱۲۲)، یادداشتها (۱۲۴).
۱۲۵	۱۷. در حسب بر کیاپزان یادداشتها (۱۲۶).
۱۲۷	۱۸. در حسب بر طبّاخان یادداشتها (۱۲۸).
۱۳۰	۱۹. در حسب بر کباب پزان یادداشتها (۱۳۰).
۱۳۲	۲۰. در حسب بر هر یسه پزان یادداشتها (۱۳۳).
۱۳۴	۲۱. در حسب بر ماهی پزان یادداشت (۱۳۵).
۱۳۶	۲۲. در حسب بر زولیبایزان یادداشت (۱۳۷).
۱۳۸	۲۳. در حسب بر حلوا پزان یادداشتها (۱۴۰).
۱۴۲	۲۴. در حسب بر شربت سازان شربت فقاع (۱۴۶)، یادداشتها (۱۴۷).
۱۵۱	۲۵. در حسب بر عطاران و شمع سازان شمع سازی (۱۵۵)، یادداشتها (۱۵۵).
۱۵۸	۲۶. در حسب بر فروشنندگان یادداشتها (۱۶۰).
۱۶۱	۲۷. در حسب بر شیر فروشان یادداشت (۱۶۲).
۱۶۳	۲۸. در حسب بر یزّازان یادداشتها (۱۶۶).
۱۶۷	۲۹. در حسب بر دلّالان
۱۶۹	۳۰. در حسب بر پارچه بافان یادداشت (۱۷۰).

۱۷۱. ۳۱. در حسبت بر خیاطان و رفوگران و گازران و کلاهدوزان
رفوگران و گازران (۱۷۲)، کلاهدوزان (۱۷۲)، یادداشتها (۱۷۲).
۱۷۳. ۳۲. در حسبت بر حریر بافان
یادداشت (۱۷۳).
۱۷۴. ۳۳. در حسبت بر رنگرزان
یادداشتها (۱۷۵).
۱۷۶. ۳۴. در حسبت بر پنبه فروشان
۱۷۷. ۳۵. در حسبت بر کتان فروشان
یادداشتها (۱۷۷).
۱۷۹. ۳۶. در حسبت بر صرافان
یادداشتها (۱۸۰).
۱۸۱. ۳۷. در حسبت بر زرگران
یادداشتها (۱۸۲).
۱۸۳. ۳۸. در حسبت بر مسگران و آهنگران
آهنگران (۱۸۴)، یادداشتها (۱۸۴).
۱۸۵. ۳۹. در حسبت بر کفشگران
یادداشتها (۱۸۶).
۱۸۷. ۴۰. در حسبت بر دامپزشکان
یادداشتها (۱۸۸).
۱۹۱. ۴۱. در حسبت بر سمساران برده و کنیز و ستور و خانه
داد و ستد ستور (۱۹۲)، دلآلان املاک (۱۹۲)، یادداشتها (۱۹۲).
۱۹۴. ۴۲. در حسبت بر گرمابه ها و بیان سود و زیان گرمابه
پاکیزه کردن گرمابه (۱۹۵)، سلمانی گرمابه (۱۹۶)،
یادداشتها (۱۹۷).
۱۹۸. ۴۳. در حسبت بر سدر فروشان
یادداشت (۱۹۹).
۲۰۰. ۴۴. در حسبت بر فصادان و حجامان
حجامت (۲۰۱)، یادداشتها (۲۰۲).
۲۰۳. ۴۵. در حسبت بر پزشکان و کحّالان و جرّاحان و شکسته بندان

- وظایف پزشك (۲۰۴)، كحّالان (۲۰۵)، شكسته بندان (۲۰۶)،
جراحان (۲۰۶)، یادداشتها (۲۰۷).
۲۰۹. ۴۶. در حسیب بر مریان اطفال
یادداشتها (۲۱۱).
۲۱۲. ۴۷. در حسیب بر خادمان مسجد و مؤذنان
وظایف خادمان مساجد (۲۱۴)، خواندن قرآن (۲۱۴)،
یادداشتها (۲۱۵).
۲۱۶. ۴۸. در حسیب بر واعظان
یادداشتها (۲۱۸).
۲۱۹. ۴۹. در حسیب بر منجمان و نامه نگاران
۲۲۱. ۵۰. در شناختن حدود و تعزیرات و امور دیگری که . . .
تعزیرات (۲۲۲)، تعزیر در اموال (۲۲۳)، یادداشتها (۲۲۴).
۲۲۶. ۵۱. قاضیان و گواهان
گواهان و شروط آن (۲۳۰)، یادداشتها (۲۳۴).
۲۳۶. ۵۲. درباره امیران و کارداران و وظایف آنان در برابر مردم
یادداشت (۲۳۷).
۲۳۸. ۵۳. وظایف محتسب
یادداشت (۲۴۰).
۲۴۱. ۵۴. در حسیب بر کشتیپانان
۲۴۲. ۵۵. در حسیب بر فر و شندگان ظرف سفالین و کوزه گران
۲۴۳. ۵۶. در حسیب بر فخّاران و سفالگران
یادداشتها (۲۴۴).
۲۴۵. ۵۷. در حسیب بر سوزن گران و جوالدوز سازان
یادداشت (۲۴۶).
۲۴۷. ۵۸. در حسیب بر دوک سازان
۲۴۸. ۵۹. در حسیب بر حنا فر و شان و تقلّب ایشان
یادداشت (۲۴۸).
۲۴۹. ۶۰. در حسیب بر شانه سازان
یادداشت (۲۴۹).

- ۲۵۰ . ۶۱ . در حسبت بر سازندگان روغن کنجد و روغن کتان
یادداشت (۲۵۱) .
- ۲۵۲ . ۶۲ . در حسبت بر غربال سازان
- ۲۵۳ . ۶۳ . در حسبت بر دباغان و مشک سازان
یادداشت (۲۵۴) .
- ۲۵۵ . ۶۴ . در حسبت بر نمدمالان
یادداشت (۲۵۵) .
- ۲۵۶ . ۶۵ . در حسبت بر پوستین دوزان
- ۲۵۷ . ۶۶ . در حسبت بر حصیر بافان و کرکره سازان
یادداشتها (۲۵۸) .
- ۲۵۹ . ۶۷ . در حسبت بر کاه فروشان
یادداشت (۲۵۹) .
- ۲۶۱ . ۶۸ . در حسبت بر چوب فروشان و الوار فروشان
- ۲۶۲ . ۶۹ . در حسبت بر نجاران و چوب بران و بتایان و ...
یادداشتها (۲۶۴) .
- ۲۶۵ . ۷۰ . در شرح باقی امور حسبت
برنج فروشان (۲۶۵) ، فروشندگان بادبز و گوگرد و جاروب (۲۶۵) ،
سقایان به آب کوزه و مشک و دلو (۲۶۶) ، منع از آغالیدن قوچها بر
یکدیگر و جنگانیدن خروسها و به آواز درآوردن بلدرچین و مانند
آنها (۲۶۷) ، یادداشتها (۲۶۸) .

یادداشتی بر چاپ سوم

کتاب گران قدر «معالم القربة»، که در ترجمه فارسی آن را «آیین شهرداری در قرن هفتم» نام نهاده‌ام، مأخذ باارزشی در اجتماعیات اسلام است و خواننده هرچه بیشتر در مطالب کتاب دقیق شود، به نکته‌ها و آگاهیهای تازه‌ای که روشنگر گوشه‌هایی تاریک از نظام اجتماعی دوره اسلامی است، بر می‌خورد. در فاصله زمانی چاپ اول تا سوم نکته‌های فراوانی در زمینه‌های گوناگون مربوط به مطالب کتاب فراهم شده است که اینک با فرصتی که پیش آمده می‌توان آنها را در معرض استفاده طالبان قرار داد. در همین مدت، از حسن اتفاق، به نسخه‌ای از کتاب «نهاية الرتبة في طلب الحسبة» تألیف عبدالرحمن شیزری که سالها پیش در قاهره چاپ شده است، دست یافتیم، و این نعمتی غیر مترقبه بود، و از این بابت از همکار دانشمند، آقای دکتر هادی عالم‌زاده، که به این نسخه هدایتم کردند سپاسگزارم. این کتاب نخستین اثر مدون در زمینه حسبت عملی، و از آثار قرن ششم هجری است. اگرچه پیش از آن، کتابهایی همچون الأحكام السلطانية ماوردی (فت ۴۵۰ هـ ق/ ۱۰۵۸ م) و احیاء علوم الدین غزالی (فت ۵۰۵ هـ ق/ ۱۱۱۱ م) تألیف شده و در آنها مطالبی درباره حسبت آمده بوده است، اما چون اغلب جنبه فقهی محض دارند، برتری همچنان از این «نهاية» است.

نکته دیگر اینکه ابن اخوه در تألیف معالم القربة، و نیز ابن بسام در تألیف نهاية الرتبة، کتاب عبدالرحمن شیزری را پایه کار خود قرار داده و در بسیاری از موارد عیناً مطالب را از آن نقل کرده‌اند. خوشبختانه نهاية الرتبة شیزری به تصحیح دقیق انتقادی السیدالباز العرینی با حواشی ممتع به چاپ رسیده است، چنانکه کمتر واژه یا اصطلاحی

است که شرح آن از نظر وی دور مانده باشد. پاکیزگی و درستی چاپ کتاب و حرکت گذاری در موارد لازم و نیز حواشی آن که بر پایه مأخذ معتبر تدوین شده، راهگشای این جانب بوده است. از این رو در تدوین یادداشتها و توضیحات جدید اغلب با اطمینان خاطر نکات لازم به فارسی برگردانده شد و بدین سان بر ارزش تحقیقی کتاب بسی افزوده و بیشتر دشواریها و ابهامات کتاب حل گردید.

اما از آنجا که کتاب سرشار از واژه‌ها و اصطلاحات و تعبیرات فقهی، صنفی، بهداشتی، اجتماعی و جز آن است و نامهای اصناف و کسبه، داروها، بیماریها، شربت‌ها، غذاها، گیاهها، جامه‌ها، پرندگان، چارپایان و امراض آنها، کتابهای دارویی و طبّی، ابزار و آلات گوناگون و نظایر آنها در آن آمده است، و از سوی دیگر اغلب این واژه‌ها و اصطلاحات موضوعیت یا کاربرد واژگانی خود را از دست داده یا جای خود را به واژه‌ها و اصطلاحات تازه داده‌اند، دریافتن معنی و مفهوم اصلی همه آنها دشوار است و نمی‌توان مدعی حل همه آنها شد.

باری، ثمره کوششها و پژوهشها گردآوری توضیحات و تصحیحات و یادداشت‌های جدید بود که اینک در پایان کتاب زیر عنوان «بازیافت و تصحیح» آمده است. بجاست که خواننده پیش از مطالعه، نگاهی به آنها بیفکند و اشتباهات و اغلاط متن را تصحیح فرماید تا با اطمینان خاطر از مطالب کتاب فایده برد.

مزیت دیگری که این چاپ دارد، افزودن «دیدگاهها» به آغاز کتاب است. این دیدگاهها در زمینه حسبت در اسلام و نیز معرفی کتابهایی است از زمانهای کهن تا زمان حاضر که در این باره نوشته شده، و همچنین معرفی ترجمه معالم القرية (آیین شهرداری در قرن هفتم) است که دانشمندان و استادان فن پس از انتشار کتاب نوشته‌اند. کسی که «دیدگاهها» را بخواند، با حسبت و محتسب در اسلام و تحول تاریخی و به ویژه جنبه‌های اجتماعی و سیاسی آن و نیز مقایسه نظام اجتماعی سرزمین‌های اسلامی با نظام کشورهای اروپایی، و همچنین با مأخذ معتبر «حسبت» آشنایی شود. قصد آن بود که این مبحث که دامنه‌اش وسیع، و از نظر تاریخ اجتماعی اسلام از اعتبار بسیاری برخوردار است، به طور مفصل و جامع فراهم شود، اما فرصتی برای این کار نبود و از سوی دیگر به سبب نایابی چاپ دوم کتاب، ناشر محترم خواستار تسریع در تجدید چاپ بود، از این رو به مجملی بسنده شد و مفصل آن به فرصتهای بعد موکول گردید.

در پایان سخن لازم میدانم که از مرکز انتشارات علمی و فرهنگی که به نشر چاپ جدید این کتاب همت گماشت و نیز از فاضل ارجمند آقای بوشهری‌پور که در تنظیم یادداشتها با این جانب همکاری کردند و نکته‌هایی را یادآور شدند و همچنین از فرزندم ناصر شعار به سبب تهیه برخی از منابع سپاسگزاری کنم.

جعفر شعار

دماوند، فروردین ماه ۱۳۶۷ هجری شمسی

مقدمه مترجم*

مطالعه وضع اجتماعی ملل مسلمان در قرون اولیه اسلامی و سرگذشت تطوّر زندگی مادی و معنوی آنان امری است که برای محققان علوم اجتماعی و جامعه‌شناسان و مردم‌شناسان نهایت لزوم را دارد. چگونگی اداره شهرها و وضع بازرگانان و کسبه و اصناف و نحوه داوری قاضی و حدود اختیارات وی و رفتار محتسب در اجرای مقررات و مراقبت امور شهر و طریق دادوستد مردم و توجه به حفظ بهداشت عمومی و وضع پزشکان و دامپزشکان و معلمان و مکتب‌داران و روحانیان و واعظان و جز آن از اموری است که يك محقق از آشنایی بدان ناگزیر است و برای افراد عادی نیز آگاهی از آن لذت بخش است. کتابی که اینک در دسترس شما قرار گرفته موضوعات مذکور را با توجه به جزئیات بیان می‌کند.

مؤلف کتاب محمد بن محمد بن احمد بن ابی زید معروف به ابن اخوه (۶۴۸-۷۲۹ هـ ق/ ۱۲۵۰-۱۳۲۹ م) و ملقب به ضیاء الدین از محدثان بود^۱.

* شماره‌های بی پراکنش در این مقدمه و نیز متن کتاب اشاره به پاورقی، و شماره‌های با پراکنش اشاره به یادداشت‌هاست که در پایان هر فصل آمده است.

۱- الاعلام زرکلی، ج ۲، ص ۷، ص ۲۶۳ به نقل از الدرر الكامنة، ج ۴، ص ۱۶۸ و

درباره ضبط «ابن اخوه» باید بگوئیم که زرکلی در الاعلام خود به نقل از بروکلیمان «ابن الإخوة» درج کرده، اما لوی در ترجمه انگلیسی و دکتر معین در فرهنگ اعلام ابن اخوه آورده‌اند. باری این دانشمند که به قول لوی ظاهرآ از اهل مصر بود در زمان خود چندان شهرت نداشته است، اما پس از مرگ به سرعت در سوریه و نقاط دیگر معروف شد. وی که محتسبی سختگیر بوده، برپایه آگاهیهای شغلی و نیز مطالعات سرشار خود در احکام و مقررات اسلام کتاب خود را تألیف کرده و در آن نخست به ذکر حکم فقهی هر موضوع با استناد به آیات قرآن مجید و احادیث پرداخته و سپس آن را با وضع موجود روزگار خود تطبیق کرده است، اما فساد دستگاه حکومت و اولیای امور از مدعیان امر به معروف و نهی از منکر گرفته تا طبقه فعاله یعنی کسبه و اصناف، او را دل آزوده ساخته، از این رو در ضمن شکایت از اوضاع زمان، به ذکر تباهی های اجتماع و حتی تقلبات دکانداران پرداخته است، اگر کسی چنین کتابهایی را نخوانده باشد و از این سخن ابن اخوه که می گوید: «به روزگار ما علم و عمل به امر به معروف و نهی از منکر متروک شده و حقیقت و نشانه اش از میان رفته و مدهانه و ریاکاری بر دل های مردم غلبه یافته و توجه به خداوند فراموش شده است. مردم همچون چارپایان به پیروی از هوای نفس و شهوات تن در داده‌اند و مؤمن راستین که در راه خدا از سرزنش نترسد اندک شده است»^۲ آگاه نباشد گمان می کند که عفریت فساد تنها به جامعه ما چهره نموده است و در روزگاران قدیم مردم در مدینه فاضله می زیسته‌اند!

موضوع کتاب بیان احکام حسبت است، و حسبت در اصطلاح اداری اسلامی رسیدگی به کار بازار و کوی و برزن و خرید و فروش و منع از تقلبات کسبه و اصناف و کارهایی نظیر اینهاست که از لحاظ تشکیلات اداری جدید قسمتهایی از وظایف شهرداری و شهربانی و دادستانی را در بر می گیرد^۳، و به همین مناسبت است که عنوان ترجمه فارسی را «آیین شهرداری در قرن هفتم» قرار دادم حال آنکه ترجمه تحت اللفظی آن «نشانه های قربت درباره احکام حسبت» است.

از محسنات کتاب این است که مؤلف تنها به بیان حکم فقهی (تئوری) بسنده نمی کند، بلکه وارد موضوعات و مصادیق می شود و موارد عملی آنها را نشان

۲- همین کتاب، ص ۵۶.

۳- نك: احمد آرام، معرفی معالم القربة، راهنمای کتاب س ۱۰، ش ۴، ص ۳۹۰.

می دهد و وظیفه محاسب را در آن موارد یاد می کند. از این رو در این کتاب درباره مسائل مربوط به دانش اقتصاد یعنی کسب و کار و پیمانه و ترازو و اوزان و مقادیر و نیز خواص انواع گیاهان دارویی و سایر مواد دارویی و همچنین علم اجتماع یعنی رفتار عمومی و مناسبات مردم با یکدیگر و حسن معاشرت و منع از تجاوز و تعدی افراد به همدیگر و حتی منع از آزار رسانیدن به ستور و سرانجام درباره بهداشت عمومی گفتگو شده است و حاصل سخن آنکه از وظیفه کله پز گرفته تا مقررات مربوط به جنگ انداختن قوچ و خروس همه را بیان کرده، و حتی در موضوع حفظ بهداشت به نکاتی بر می خوریم که حقا مایه شگفتی است از قبیل دستوری که درباره خمیر گیر داده است بدین سان:

«هرگز خمیر گیر به وسیله پاها و زانوان و آرنجهای خود خمیر به عمل نیاورد، زیرا این کار خوار گرفتن طعام است و چه بسا عرق بغل یا بدنش در خمیر می افتد، و نیز به هنگام خمیر گرفتن جامه ای با آستین های تنگ پوشد و دهان بند داشته باشد، زیرا چه بسا به هنگام عطسه یا سخن گفتن از آب دهان و یا بینی او در خمیر می افتد؛ و بر گریانش دستاری سفید ببندد تا از قطرات عرق مانع باشد... و چون به هنگام روز خمیر گیرد کسی را نزد خود بگمارد که مگس پران به دست گیرد و مگس ها را براند»^۴.

درباره دادوستد، محاسب را از تعیین بها برای کالاهای فروشندگان باز می دارد (۱) و حتی به امام و کاردار نیز اجازه تصرف و مداخله در این کار نمی دهد جز در سالهای قحط^۵. در مورد احتکار، مؤلف معتقد است که محاسب باید محکمر را به فروش کالا مجبور کند. همچنین منع می کند از اینکه کسی به پیشواز کاروانی که کالا به شهر می آورد برود و به کاروانیان بگوید که کالای ایشان در شهر کساد است تا آن را به بهای ارزانتری بخرد^۶.

درباره سدمعبر می گوید: فروشندگان حق ندارند که در کوچه های تنگ بنشینند یا مصطبه دکان خود را از پایه های سقف بازار به گذرگاه بیرون کنند تا راه بر رهگذران تنگ نباشد^۷، و فروشندگان باید کالاها را در ظروف سر بسته نگاه دارند تا از مگس و حشرات و موش و خاك و غبار و جز آن محفوظ ماند^۸.

۵- همین کتاب، ص ۸۴.

۴- همین کتاب، ص ۱۱۰.

۸- ایضاً، ص ۱۵۹.

۷- ایضاً، ص ۹۴.

۶- همین کتاب، ص ۸۶.

درباره لباس شویان می نویسد: محتسب باید مراقبت کند که لباس شویان پارچه های مردم را نذزدند، خود یا کارگزارانشان آنها را نپوشند و به رهن ندهند، و هر پارچه ای را به نام صاحبش بنویسند تا اشتباه نشود.^۹ درباره مساجد، محتسب را موظف می داند که همه روزه خادمان را به جارو کردن و پاک کردن مساجد وادارد و به نگاهبانان دستور دهد که گدایان را به مسجد راه ندهند، و پس از برگزاری نماز درهای مسجد را ببندند و کسی در آنجا نخوابد و طعام نخورد^{۱۰}، و سرانجام درباره خود محتسب می نویسد: اگر در انجام دادن وظیفه خود سستی کند و در صورت شکایت مکرر به گرفتن حق مردم اقدام نکند، شرعاً ولایتش ساقط می شود^{۱۱}.

در پیش گفتیم که مؤلف محتسبی سختگیر بود و به شغل احتساب احاطه کامل داشته و سالها بدین شغل پرداخته بود، و این امر از شرح انواع تقلباتی که درباره هر يك از پیشه وران آورده کاملاً آشکار است، اما گویا تقلبات آن زمان بیشتر از آن بوده است که وی بیان داشته، و از بیم آنکه مبدا متقلبان به راههای تقلب بیشتر آشنایی بیابند، از ذکر همه آنها خودداری کرده است^{۱۲}.

در اینجا ذکر این نکته لازم است که اینگونه کتابها با فوایدی که در بردارند حقیقت صرف نیستند بلکه گاه گاه خرافه هایی در لابه لای مطالب به چشم می خورد، از قبیل استدلالی که مؤلف در بحث از آب نیل آورده است^{۱۳} بدین سان: «در حدیث آمده که جبرئیل با بالهای خود نیل و فرات را فرود آورد، و نیل بر بال چپ و فرات بر بال راست وی بود، برخی از فضلا گفته اند که این امر دلالت دارد بر آنکه آب نیل سبکتر از آب فرات است، زیرا جسم سنگین معمولاً به وسیله طرف راست و جسم سبک با طرف چپ حمل می شود و از این رو آب نیل که جبرئیل آن را بر بال چپ گرفته بود سبکتر است!»

کتابهای دیگر

در مورد حسبت جز کتاب حاضر کتابهای دیگری هم تألیف شده است از قبیل: *نهاية الرتبة في طلب الحسبة* (۲) از عبدالرحمن بن نصر بن عبدالله شافعی شیرازی (۳) معروف به نیراوی (فت ۵۸۹ هـ ق ۱۱۹۳ م) که کتاب مزبور را برای

۹- ایضاً، ص ۱۷۲. ۱۰- همین کتاب، ص ۲۱۲.

۱۱- ایضاً، ص ۲۴۰ قابل توجه اولیای امور!

۱۲- نك: همین کتاب، ص ۱۲۸. ۱۳- نك: متن عربی کتاب، ص ۲۴۰.

صلاح الدین ایوبی نوشته است. کتاب دیگری به همین نام از محمد بن احمد بن بَسَّام (جز ابن بَسَّام شاعر معروف) است که بر پایه کتاب نخستین تدوین شده. دیگر نصاب الاحتساب از عمر بن محمد بن عوض شامی و دیگر کتاب فی آداب الحسبة از ابو عبدالله محمد سقطی، دیگر احکام الاحتساب از یوسف ضیاء الدین که نسخه خطی از آن در کتابخانه قاهره موجود است و نیز رساله زیدی از مؤلف گمنام که نسخه خطی آن در موزه بریتانیا هست و دیگر رساله ابن عبدون که در روزنامه آسیایی به طبع رسیده، و دیگر کتاب الاشارة الى محاسن التجارة از عبدالفضل جعفر بن علی دمشقی و کتاب المختار فی کشف الاسرار از جُبیری که شامل مطالب بسیاری در مورد حسبت است. دو کتاب اخیر در روزنامه آسیایی چاپ شده است. سه کتاب اول از کتب مذکور دارای مطالب مشترکی هستند، اما معالم القرية (کتاب حاضر) علاوه بر مطالب مندرج در کتب مشابه (۴) متضمن مطالب تازه‌ای در امور حسبت است (۵).

متن عربی و ترجمه انگلیسی

ترجمه این کتاب بر پایه متن عربی کتاب است که شادروان روبن لوی^{۱۴} بر اساس نسخه موجود در موزه بریتانیا (کتابت شده به سال ۱۷۷۱ هـ/ق/ ۱۳۷۰م) در دوره جدید نشریات اوقاف گیب در کیمبریج انگلستان به چاپ رسانیده. به عقیده وی این کتاب از میان همه کتابهای مشابه کامل تر و وافی به مقصود است. لوی علاوه بر چاپ متن خلاصه آن را نیز به زبان انگلیسی ترجمه و ضمیمه کتاب کرده است، و بنابر آنچه در مقدمه انگلیسی کتاب می‌گوید نشر متن و نیز ترجمه انگلیسی را به تشویق و توصیه آقای فولتون^{۱۵} معاون قسمت کتب عربی کتابخانه موزه بریتانیا انجام داده است.

اگرچه لوی در چاپ متن و ترجمه آن رنج فراوان کشیده و از اعمال دقت فروگذار نکرده است، اما کتاب کمابیش غلطهایی دارد، از قبیل: «مُنیة بن خصیب» به جای مُنیة ابی خصیب (ص ۹۸ = ۸۱ متن عربی) و تشاوات به جای نشاوات (ص ۹۶) و جز آن. و در ترجمه انگلیسی نیز به نقل خلاصه‌ای از کتاب بسنده کرده و از ترجمه عبارات دشوار و مبهم که فهم آنها حقاً برای يك خاورشناس سخت است، به کلی چشم پوشیده است چنانکه نگارنده در ترجمه اصطلاحات و عبارات مشکل

نتوانست از ترجمه انگلیسی بهره بگیرد، اما واژه‌نامه‌ای (عربی به انگلیسی) که به کتاب الحاق کرده بسی سودمند است اگرچه برخی لغات دشوار نیز در آن نیامده است. باری، نگارنده با مراجعه به منابع گوناگون تاحدی به حل دشواریها توفیق یافت و در آنجا که از حل مشکل بازماند یا دچار تردید شد، با قید علامت استفهام در متن یا درج عین لغت یا عبارت در حاشیه، حل آن را به عهده خوانندگان فاضل و متتبع و گذاشت، تا اگر به نکته‌ای واقف شوند از راه لطف و مرحمت نگارنده را آگاه سازند (۶).

دشواری بزرگ نگارنده ترجمه اصطلاحات عربی و پیدا کردن معادل فارسی آنها بود. مثلاً «رؤاس» را امروز کله‌پز می‌گویند و در فرهنگهای قدیم و جدید فارسی سرفروش^{۱۶} یا کله فروش^{۱۷} نوشته‌اند و بسحق اطعمه کیپاز آورده است^{۱۸}، یا شرابین که به شربت سازان معنی شده یا شراثیین که به کباب پزان ترجمه شده اما مطلق کباب پز نیست (ص ۱۳۰) و یا بواردی که معادل فارسی برای آن پیدا نشد^{۱۹} یا تشریب که با تردید به «روغن آب»^{۲۰} تعبیر شده و «خبز فجل» (ص ۱۸۵) که احتمالاً به آگنه (لایی) کفش ترجمه شده و جراده (ص ۱۷۴) که نامعلوم مانده و قرآن (ص ۱۱۰) که به نان پز تعبیر شده و بی شک مشتق از «فرن» (تنور؟) (۷) است، اما معنی آن روشن نیست جز اینکه در تاریخ ابن بی بی (فصل ۷۸، ج ۲ ص ۲۱۰ دستنویس) این عبارت آمده: هر يك فرنی چند بزرگ ساختند و در کار انداختند و در دوسه روز هزار فرن آهگ پختند. این لغت با واژه فرانسوی Fournée که به معنی نوعی نان تنوری است و نیز با Four و Fourneau به معنی اجاق و Fournaise به معنی جای بسیار گرم و داغ که از ریشه لاتینی Fournus و به معنی اجاقی است که دارای لبه مقوسی است، تشابه دارد.

مآخذ

در ترجمه این کتاب از کتابهای گوناگون بهره برده‌ام که از آن میان به ذکر فرهنگهای: تاج العروس، فرهنگ فارسی معین، المرجع تألیف علایی، السامی

۱۶- نك: السامی فی الاسامی، چاپ بنیاد فرهنگ ایران، ص ۱۷۷، اما در همین فرهنگ «رأس» ضبط شده نه «رواس». و نیز نك: المرقاة، ص ۳۲ و منتهی الارب ذیل «رأس».

۱۷- نك: آنندراج.

۱۸- نك همین کتاب، ص ۱۲۶، یادداشتها.

۱۹- نك: حاشیه ص ۱۱۸ از همین کتاب. ۲۰- ایضاً، ص ۱۱۴.

فی الاسامی، منتهی الارب، اقرب الموارد، آندراج، معجم البلدان و Dozy (R.)
Supplément aux dictionnaires arabes بسنده می کنم.

لغات فارسی

در این کتاب مانند اکثر کتابهای مشابه لغات فارسی یا معرب از فارسی کمابیش دیده می شود از قبیل نبید (ص ۳۱) صنج (سنگ، ص ۶۹) اشنان (ص ۹۵) خشکناک (ص ۱۰۶) جوارش (گوارش، که جوارشن نیز گویند^{۲۱}، ص ۱۰۶) میه (= می به، ص ۱۱۰) بسبایج (ص ۱۱۱)، جوارشیات (ص ۱۱۳) ایارجات (ص ۱۱۳) فانید (پانید، ص ۱۱۵) شوخه (ص ۱۲۶)، نافجه (ص ۱۲۲) زنجار (زنگار، ص ۱۲۵) کوامخ (ص ۱۲۷) ارمهان (نرم آهن، ص ۱۵۱) مرهمدان (ص ۱۶۹) و جز اینها.

باری، نگارنده تا آنجا که در توانایی داشت کوشید تا کتابی سودمند به خوانندگان فاضل عرضه بدارد، با اینهمه یقین دارد که از نقایص و اشتباهات عاری نیست و قطعاً نکاتی از نظر او فوت شده است که تحقیق در آنها مستلزم فرصت یا وسیله کافی برای تتبع است.

جعفر شعار

شهریورماه ۱۳۴۷ شمسی هجری

❖ یادداشتها:

- ۱- این حکم محل تأمل است. نك: ص ۸۴ متن کتاب و یادداشت مربوط به همان صفحه.
- ۲- این کتاب به تحقیق دکتر بازالعربی، به وسیله لجنة التألیف، مصر، در سال ۱۳۶۵ هـ ق/ ۱۹۴۶ م چاپ شده است. در چاپ حاضر (سوم) از این کتاب بسی بهره برده و برخی از اغلاط متن عربی (معالم) و نیز ترجمه را بر پایه آن تصحیح کرده ام. نك: یادداشت چاپ سوم در آغاز کتاب.
- ۳- در متن «شیرازی» آمده است و درست نیست (نك: نهایی، مقدمه، ص ط-ی)، و شیرز نام شهری قدیمی است در سوریه به رود عاصی در شمال حماة، که ویرانه های آن باقی است.
- ۴- مؤلف در بیان بیشتر مطالب از آثار امام غزالی مخصوصاً احیاء العلوم بهره برده، و با اینهمه در

۲۱- نك: یواقیت العلوم، به تصحیح محمد تقی دانش پژوه، ص ۲۱۹.

۲۲- نیز نك: حاشیه برهان قاطع، مصحح دکتر معین، ذیل «نرم آهن».

حدّ خود بسیار سودمند و نفیس است، خاصه فرقهایی که در باب قاضی و محتسب بیان کرده، از دقّت و اهمیت کافی برخوردار است. در سایر قسمتهای کتاب هم آرا و عقاید بسیار مهمی دیده می شود، از جمله آنها شرح راههای تقلّب در هر شغل و پیشه است که آن مطالب را در جای دیگر نمی توان به دست آورد (نظر مرحوم استاد حسن قاضی). پیش از این اخوه، شیرازی در نهاية الرتبة و ابن بّسام در کتاب خود به همان نام مطالبی در زمینه های مذکور آورده اند. نك: یادداشت چاپ سوم.

۵- همه این اطلاعات تلخیصی است از مقدمه لوی که به انگلیسی نوشته و به کتاب الحاق کرده است و در این مورد از دوست دانشمند آقای عبدالحسین وجدانی بهره برده ام و از ایشان سپاسگزارم.

۶- روش من در سایر ترجمه ها نیز چنین بوده است و فایده ای را که از این کار متوقّع بوده ام برگرفته ام، چنانکه در کتاب تاریخ پیامبران و شاهان ترجمه تاریخ سنی ملوك الارض والانبياء از نگارنده، واژه «حوسیان» را مورد بحث قرار داده و آن را به نقل قول از علامه قزوینی مصحّف خنیاگر نوشته ام، و اخیراً فاضل محترم آقای سروشیار در ضمن مقاله ای مستدل که در مجله راهنمای کتاب س ۱۱ ش ۵، ص ۲۶۹ چاپ شده به نادرستی آن معتقد شده و آن را مصحّف «کوسان» و یا «گوسان» دانسته اند و بدین سان يك لغت مبهم حل شده است و این روشی است که مترجمان برای اطمینان از صحّت مندرجات کتاب نباید از آن غفلت کنند.

۷- دکتر معین در فرهنگ خود می گوید: «فرن» عربی است و به معنی تابه سفالین است که در آن نان می پزند.

نشانه‌های اختصاری

جلد، دوره (در مجله)	ج
حاشیه	ح
رضی الله عنه	رض
سطر	س
هجری شمسی	ش
شماره (در مجله و سلسله انتشارات)	ش
مؤلف نه‌ایه‌الرتبه، نك: كتابنامه	شیزری
صلی الله علیه وآله	ص
صفحه (پس از نام کتاب)	ص
صفحات	صص
علیه‌السلام	ع
وفات	فت
میلادی	م
متولد، زاده	مت
متن عربی کتاب معالم القربة	متن
معالم القربة. نك كتابنامه	معالم
نگاه كنید (= رك)	نك
نه‌ایه‌الرتبه. نك كتابنامه	نه‌ایه
هجری شمسی	هـ ق
نشانه واژه یا جمله افزوده شده در متن	[]
نشانه توضیح بیشتر یا ترجمه یا بیان مأخذ	()